

Рискови и протективни фактори, свързани с употребата на психоактивни вещества

Ваня Динева

Abstract: Risks and protective factors associated with the psychoactive substances: *The article discusses the risks and protective factors associated with the psychoactive substances use by adolescents. They include psychological, behavioral, family and social characteristics. Knowing them is essential for planning preventive programs aimed at the personality, family, peers, school and community.*

Key words: *psychoactive substances use, risk factors, protective factors.*

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните две десетилетия са проведени много проучвания фокусирани предимно върху факторите, които пораждат проблема с употребата на психоактивни вещества (ПАВ). При това са установени различни и многобройни фактори, които много често са взаимно свързани помежду си и взаимно си влияят и които са индикатор за дадено променливо поведение, имащо отношение към употребата на ПАВ. Най-общо в специализираната литература те се определят като рискови и протективни (защитни) фактори и обхващат психологични, поведенчески, семейни и социални характеристики. От една страна наличието на рискови фактори е свързано с по-голяма вероятност за употреба на ПАВ и много често се наблюдават при хора, които имат проблеми именно в това отношение. От друга страна въздействието на протективните фактори намалява вероятността за развиване на последващи проблеми от употребата на вещества.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Най-рисковата популация за употреба на ПАВ са подрастващите и младите хора. В този смисъл рисковите и защитни фактори имат важно значение още от най-ранна детска възраст. Например ако едно агресивно поведение при малко дете не бъде позитивно повлияно от родителите, определено може да доведе до подобно поведение, когато детето тръгне на училище. Това пък от своя страна може да предизвика различни наказания в училище, неуспехи в учебния процес, неприемане и избягване от голяма част от връстниците. В подкрепа на това ако се прилагат само санкции и наказания, може да се стигне до бягство от училище или дома, общуване с неформални групи, включително и такива с употреба на ПАВ. А влиянието на връстниците е много мощен фактор особено в периода на юношеството, когато започва формирането на приятелски групи и се отстоява независимостта от родителите. В този смисъл адекватната и навременна ранна интервенция би могла да помогне както за ограничаване на тези рискове, така и да промени пътя на развитие на детето.

Някои рискови фактори са особено силни, но въпреки това е възможно да не окажат влияние върху употребата на ПАВ. Например употребата на вещества в семейството (дори само алкохол и тютюн) определено е рисков фактор за детето. Но в среда от връстници, в която не се употребяват вещества и със строги правила по отношение на тях, вероятността за употреба на ПАВ от детето е значително по-малка. Но от друга страна присъствието на защитни фактори неминуемо може да намали въздействието на рисковите фактори. В този смисъл силната протективна родителска подкрепа и ангажираност, може да намали влиянието на връстниците, които употребяват ПАВ. В това отношение превенцията на употребата на вещества би следвало да е фокусирана върху защитните фактори така, че те да имат превес над рисковите фактори [4].

Едни от най-важните постоянни рискови фактори са възрастта, пола и генетичната предразположеност. Изследвания на близнаци и осиновени деца показват силна генетична връзка особено при мъжки пол с бащи алкохолици. Колкото по-рано започне употребата на ПАВ, толкова е по-голям рискът за последващи проблеми [5]. Резултати от генетични изследвания на алкохолизма провеждани в САЩ и скандинавските страни показали, че децата на биологични родители с алкохолизъм, които още след раждането са били отделени от родителите и никога не са общували с тях, имат четири пъти по-често проблеми с алкохола когато пораснат, отколкото средният показател за общата популация. Същевременно при децата на биологични родители без алкохолни проблеми, които са били осиновени от алкохолици и са расли в тази среда, не е намерено никакво повишаване на риска от алкохолни проблеми. Тези изследвания показват еднакви закономерности при мъже и жени [6]. В същото време сътрудничеството, позитивната самооценка, уменията за решаване на проблеми, емоционално подкрепящата семейна среда, както и обществените институции, които подпомагат децата за справяне със ситуацията са силни защитни фактори.

Много сериозен рисков фактор за употребата на ПАВ е лошият успех в училище, който може да бъде допълнително утежнен от негативния училищен климат, от ниските очаквания на учителите за постиженията на учениците, както и от липсата на ясна училищна политика по отношение употребата на ПАВ. В този смисъл ролята на училището е сходна с тази на семейството – подкрепа, загриженост, реалистични очаквания, ясни стандарти и правила на поведение, ясна училищна политика по отношение употребата на ПАВ.

Обществените рискови фактори се свързват предимно с наличие и лесен достъп до ПАВ, бедност, безработица, толериране продажбата на алкохол и цигари на малолетни лица, целенасочени рекламни послания в подкрепа на употребата на ПАВ. Но обществената политика може да изиграе важна защитна роля в това отношение чрез национални и общински стратегии за намаляване разпространението, търсенето и ограничаване достъпа до ПАВ, медийни контра послания свързани с разкриване на негативните последици от употребата, наличие на подкрепящи социални мрежи за повишаване сплотеността на общността, ясни норми по отношение употребата на ПАВ [5].

Във връзка с рисковите и протективни фактори, свързани с употребата на ПАВ в България, интерес представляват данните на Националния Фокусен Център за наркотици и наркомании от проведени проучвания на национално ниво:

- при представително изследване на ученици от 7 до 13 клас в 8 областни градове през периода 2005 – 2009 година основните причини, които се посочват за първата употреба на ПАВ са “за удоволствие” (11.0 - 17.9 %), “от любопитство” (12.7 - 17.5 %) и “от скука” (3.1 - 5.0 %). Когато определят причините, поради които техните връстници употребяват ПАВ, 1/2 от учениците отново посочват като водещи “за удоволствие” и “от любопитство”. Към тях средно около 1/3 от изследваните прибавят още “за да бъдат приети от другите (групата, компанията)”, “за да се откъснат от действителността”, “за да подтиснат собствени проблеми при общуването”, “за да отстранят психологически стрес”. На около 1/3 от учениците са предлагани незаконни ПАВ, а на 1 - 4 % е оказвана дори принуда да ги вземат. Средно 1/10 от анкетираните са присъствали на купон, където се употребяват вещества. От 7 до 11 % от учениците в 8-те областни градове са склонни да приемат предложение от приятел за опитване на ПАВ. Не са сигурни дали ще го направят около 1/5 от анкетираните;

- при анкетно проучване през 2009 г. на деца и младежи между 10 и 20-годишна възраст настанени в Домове за деца лишени от родителски грижи основната причина, която се посочва за първата употреба на ПАВ е любопитството. По отношение употребата на вещества от връстниците като водещи се очертават

удоволствието и вписването в дадена компания. Повече от 1/2 посочват, че изпитват чувство на самота. Близко половината от всички анкетирани, преди да бъдат настанени в дом, са живели с един от своите родители като при това никога не са говорили с тях по въпроси, засягащи употребата на ПАВ. Почти всички отговарят, че не са им били предлагани нелегални вещества и повечето от тях не са присъствали на купон съпроводен с употреба на такива. Над 1/2 заявяват, че не са склонни да вземат по свое решение дадено лекарство за постигане на определен временен ефект, а 1/3 от всички не могат да преценят дали биха направили подобно нещо. Като най-предпочитана мярка за справяне с употребата на вещества се посочва наличието на строги закони за производителите и разпространителите на ПАВ, както и за употребата на такива [2];

- при представително национално проучване през 2006 г. сред студентите в България 32,5 % от опитвалите ПАВ посочват, че най-често първата употреба става на купони и партита. Всъщност това е типичният начин за развлечение и прекарване на свободното време при студентите и е видно, че той оказва влияние за употребата на ПАВ [1].

Тези данни очертават водещите причини за първата употреба на ПАВ - удоволствие, любопитство, скука, приятелски кръг, бягство от проблеми, търсене на различна от действителността реалност. Очевидно основните рискови и протективни фактори са свързани както с индивида, родителите, връстниците и средата, така и с общността и обществото като цяло. Затова тяхното познаване е от съществено значение за превенция на употребата на ПАВ и свързаните с това последващи поведенчески проблеми. В този смисъл след като се установят рисковите и протективни фактори за дадена популация информацията може да се използва за планиране на превантивни програми насочени към личността, семейството, връстниците, училището и общността.

В това отношение на национално ниво съгласно Плана за действие към Националната стратегия за борба с наркотиците 2003 – 2008 г. от отдел „Превантивни дейности“ към Национален център по наркомании са разработени насоки и основни принципи за стандарти за добра практика в областта на превенцията на употребата на ПАВ. Според насоките превантивните програми по своя вид са универсални (общи), селективни и индикативни в зависимост от целевата група, към която са насочени. **Универсалните програми** са насочени към цялото население на национално, общинско и училищно ниво и имат за цел да предотвратят или отложат употребата на ПАВ. **Селективните** са насочени към конкретни целеви групи, които се считат за рискови по отношение на употребата на ПАВ - млади нарушители на обществения ред, отпаднали деца от училище, ученици с ниска академична успеваемост, проституиращи млади хора, етнически групи, проблемни семейства и др., а **индикативните** към лица с поведенчески или психологически проблеми, които могат да доведат до развиване на проблемна употреба на вещества в бъдещ период [7].

По данни на Националния фокусен център за наркотици и наркомании (таблица 1) относно характера и обхвата на реализираните превантивни дейности в България е налице тенденция към доминиране на общата (универсална) превенция.

Таблица 1. Реализирани превантивни дейности в България

Дейности по тип превенция	Данни (в брой)			
	2007	2008	2009	2010
Обща превенция	181	175	206	130
Селективна превенция	44	12	11	21
Превенция по индикации	13	13	18	11

Според Годишния доклад по проблемите свързани с употребата на наркотици в България - 2011 г. дейностите в областта на общата превенция са:

- на ниво училище - училищни програми, основани на подходите „Умения за живот” и „Връстници обучават връстници”;
- на ниво семейство - програмите за работа с родители са част от проекти, свързани с реализирането на обща превенция в училище;
- на ниво общност - реализиране на кампании по повод 26 юни (Международен ден за борба с употребата и нелегалния трафик на наркотици), отпечатване и разпространение на информационни материали, създаване и поддържане на интернет сайтове [3].

В областта на селективната превенция в България функционира общоевропейски безплатен телефонен номер за деца в риск 116111, който предоставя възможност за специализирана помощ - консултиране, информация за правата на децата, кризисна интервенция и при необходимост насочва към подходящи служби и доставчици на услуги за деца. Към 2009 г. данните сочат, че 79% от обажданията постъпват от деца, а 8% са родителите потърсили консултации по повод информация и помощ за проблемите на своите деца [2].

Също така от голямо значение е и работата на Местните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, които осъществяват програми за превенция и подкрепа на деца в риск. Дейността им е насочена предимно към реализирането както на информационни кампании чрез беседи, дискусии, мултимедийни презентации, филми, хепънинги, конкурси, спортни мероприятия и други, така и на програми по подхода „Връстници обучават връстници”. Особено внимание се обръща и на работата с родители по въпросите, свързани с превенцията на употребата и злоупотребата на ПАВ сред децата.

В областта на индикативната превенция функционира единственият в България Дневен консултативен център за деца, юноши и родители, който е ситуиран в София. Неговата дейност е насочена както към деца и юноши, които експериментират или злоупотребяват с ПАВ (индивидуално консултиране, групова работа, креативно ателие, културни и спортни дейности за свободното време), така и към техните семейства (индивидуално и семейно консултиране, групова работа, образователно-информационни семинари). Заедно с това с цел подобряване достъпа до информация към Националният център по наркомании е разкрита безплатна анонимна национална телефонна линия 080013322 за консултации и насочване по въпросите на зависимостта към ПАВ [3].

По данни на Националния Фокусен Център за наркотици и наркомании за осъществяване на държавната политика в областта на зависимостите на общинско и местно ниво до края на 2010 г. са изградени 26 Общински съвети по наркотични вещества в общините, които са административни центрове на области. Тяхната дейност е съобразно приетите на общинско ниво програми и стратегии за превенция, лечение и рехабилитация в областта на зависимостите. Заедно с това към тях са разкрити 26 Превантивно информационни центрове като функционални звена, които събират, анализират и предоставят информация на местно ниво, необходима за изготвянето, осъществяването и координирането на общинските програми и стратегии. Посоката им на работа е в изпълнение на приетите на общинско ниво превантивни програми и стратегии; превантивни дейности сред ученици, родители, учители и педагогически съветници; издаване на различни видове превантивни, информационни и здравно-образователни материали; провеждане на конкурси, изложби, семинари; сътрудничество с медиите за осигуряване на адекватно и компетентно отразяване на проблемите с ПАВ; разработване и функциониране на консултативни програми или кабинети, които да насочват зависимите за лечение към различни терапевтични програми [3].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Важно условие за ограничаване на рисковите и промотиране на протективните фактори е тяхното първоначално проучване за дадена популация. Това дава възможност не само да се получат данни за нивото на риска от употреба на ПАВ, но и да се отчетат конкретните нагласи свързани с необходимите мерки за неговото намаляване. Затова познването и отчитането на тези фактори е ценен информационен ресурс за предприемане на по-нататъшни действия и конкретни стъпки както от страна на професионалистите, така и от страна на институциите по отношение планиране на адекватни ранни интервенции, превантивни подходи и дейности.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Годишен доклад по проблемите свързани с употребата на наркотици в България. НФЦ, София, 2006.

[2] Годишен доклад по проблемите свързани с употребата на наркотици в България. НФЦ, София, 2010.

[3] Годишен доклад по проблемите свързани с употребата на наркотици в България. НФЦ, София, 2011.

[4] Кратък алманах по зависимости към психоактивни вещества. Бюлетин бр. 5-6, Стено, Варна, 2010.

[5] Куценок, И., Дейч, Д. Кратки интервенции при лица с проблемна употреба на психоактивни вещества. НЦН, София, 2010.

[6] Куценок, И., Димитров, Г. Злоупотреба и зависимост от психоактивни вещества. ЗИП, София, 2004.

[7] Насоки и основни принципи за стандарти за добра практика в областта на превенцията в Република България. НЦН, 2007.

За контакти:

Магистър психолог Ваня Динева, Център за психично здраве - Русе, Отделение за лечение на зависимости, тел.: 0898 266 832, e-mail: vania_dineva@abv.bg

Докладът е рецензиран.